

Ekonomiczno-organizacyjne przekształcenia spółdzielni wiejskich gminy Narewka w świetle badań

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie ekonomiczno-organizacyjnych zmian, jakie miały miejsce w wybranych spółdzielniach wiejskich funkcjonujących na terenie gminy Narewka w latach 1989-1995. Podstawę analiz i ocen stanowiły informacje uzyskane z niestandardyzowanych wywiadów przeprowadzonych z pracownikami Gminnej Spółdzielni (GS) oraz Spółdzielni Usług Rolniczych i Przemysłowych (SURP). Uzyskane informacje oraz dane Urzędu Gminy w Narewce posłużyły między innymi do odnotowania zmiany w liczbie podmiotów gospodarczych zlokalizowanych w gminie oraz zmiany zatrudnienia w wybranych jednostkach.

Do analizy działalności spółdzielni obsługujących wieś i rolnictwo wykorzystano także wyniki badań ankietowych, przeprowadzonych w 11 sołectwach gminy Narewka. Liczebność próby – łącznie 118 gospodarstw rolnych – stanowiła 10% populacji gospodarstw omawianej gminy. Metodą jednolitego kwestionariusza badano opinie rolników o jakości oferowanych towarów i usług.

1. Charakterystyka badanej gminy

Gmina Narewka położona jest w południowo-wschodniej części województwa białostockiego. Jej powierzchnia wynosi 33 948 ha, co przy średniej dla gmin Białostoczczyzny – 19 300 ha, sytuuje ją na trzecim miejscu w województwie. W 1995 r. zamieszkiwało tu 5 084 osób, co daje średnią gęstość zaludnienia około 15 osób na km² (średnia gęstość zaludnienia na terenach wiejskich województwa białostockiego wynosi 28 osób/ km²). Sieć osadnicza gminy składa się z 23 sołectw zlokalizowanych w 25 wsiach i 33 koloniach, osadach i przysiółkach¹.

Głównym źródłem utrzymania ludności jest rolnictwo, gdzie pracuje ponad połowa zatrudnionych (ogółem 1 142 osoby). Dodając do liczby utrzymują-

¹ Dane Urzędu Gminy w Narewce.

cych się z pracy w rolnictwie osoby pomagające członkowi rodziny w prowadzeniu gospodarstwa rolnego można szacować, iż w rolnictwie omawianej gminy pracuje około 70% ogółu czynnych zawodowo. Miejsca pozarolniczego zatrudnienia to przede wszystkim usługi, a także przemysł.

Dominacja funkcji rolniczej jest wynikiem słabego rozwoju pozarolniczych gałęzi gospodarki oraz znacznego oddalenia od ośrodków zatrudnienia pozarolniczego i głównych szlaków komunikacyjnych, co jest symptomatyczne dla przygranicznych (peryferyjnych) gmin województwa białostockiego². Naturalne warunki gospodarowania w gminie Narewka są bowiem wyraźnie mniej korzystne w porównaniu do warunków w województwie białostockim. Omawiana gmina ma stosunkowo niski wskaźnik rolniczej przestrzeni produkcyjnej, wynoszący 46,1 punktu, przy średniej dla województwa 55,1 punktu. Niższa niż w województwie jest także jakość gleb (o 8,2 punktu) i agroklimat (o 0,9 punktu), w szczególności układy termiczne. Przeważają tu gleby słabe o niskiej wartości produkcyjnej – przeciętny wskaźnik bonitacji gruntów ornych wynosi 1,20 oraz 1,24 dla wszystkich użytków rolnych³.

Znaczna część istniejących uwarunkowań techniczno-gospodarczych również nie sprzyja rozwojowi rolnictwa i jego ekonomicznego otoczenia. Chodzi tu przede wszystkim o wyposażenie w urządzenia infrastruktury technicznej. Relatywnie dobrze wyposażone w te urządzenia są jedynie trzy duże wsie omawianej gminy: Narewka, Lewkowo i Siemianówka. Tam także zlokalizowanych jest większość podmiotów gospodarczych działających na badanym terenie.

2. Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska”

Skup produktów rolnych. Do końca lat 80. Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” posiadała monopolistyczną pozycję w zakresie skupu surowców rolnych i zaopatrzenia gospodarstw w środki produkcji na terenie gminy Narewka. W 1989 r. prowadziła ona punkty skupu zbóż, ziemniaków, zwierząt oraz punkty sprzedaży: pasz, nawozów, materiałów budowlanych, opału. Obecnie zakres działalności GS-u uległ znacznemu ograniczeniu, szczególnie jeśli chodzi o organizację skupu surowca rolniczego (tabela 1). Zostały zlikwidowane punkty skupu zbóż i surowców wtórnych, w 1994 r. zawieszono działalność punktu skupu ziemniaków. Było to spowodowane przede wszystkim spadkiem opłacalności prowadzenia tego typu działalności, a także pojawieniem się innych możliwości sprzedaży produktów wytwarzanych w gospodarstwie

² Por. R. Horodeński, M. Serwin, H. Banaszuk, *Problemy aktywizacji społecznej i gospodarczej gmin położonych we wschodniej części województwa białostockiego (synteza wyników badań)*, OBN, Białystok 1988.

³ Por. T. Witek (red.), *Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski według gmin*, IUNG, Puławy 1994.

rolnym. Skup stacjonarny jest powoli zastępowany przez odbiór ziemiopłodów bezpośrednio w gospodarstwie rolnym i zakup loco przetwórnia oraz przez skup na targowiskach. Coraz więcej rolników sprzedaje swoje produkty prywatnym pośrednikom.

Tabela 1. Stan posiadania GS „SCH” w gminie Narewka

Wyszczególnienie	1989		1995	
	Liczba jednostek	Zatrudnienie	Liczba jednostek	Zatrudnienie
Punkty skupu:		7		*
• zbóż	1		–	
• ziemniaków	1		–	
• żywca	1		1	
• surowców wtórnych	1		–	
Punkty sprzedaży:		4		2
• pasz	1		1	
• nawozów	1		1	
• materiałów budowlanych	1		1	
• opału	1		1	
Magazyny:		8		**
• zbożowy	1		1	
• paszowy	1		1	
• nawozowy	2		2	
• materiałów budowlanych	1		1	
Sklepy	20	33	22	35
Restauracja	1	16	1	7
Piekarnia	1	9	1	9
Rozlewnia wód gazowanych	1	10	–	–
Tuczarnia	1	1	–	–
Warsztat	1	3	1	5
Biuro	1	14	1	9

* Punkt skupu żywca jest obsługiwany przez pracownika warsztatu.

** Punkty sprzedaży i magazyny obsługują ci sami pracownicy.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GS „SCH” w Narewce.

Wśród innych działalności gospodarczych GS „SCH” w Narewce, które po roku 1989 zostały ograniczone lub zlikwidowane, należy wymienić zamknięcie tuczarni. W 1991 r. przestała także funkcjonować rozlewnia wód gazowa-

nych. Obecnie jedyny reprezentant przemysłu rolno-spożywczego w badanej gminie to piekarnia.

Przeprowadzone badania ankietowe wskazują, iż w gminie Narewka swoje produkty sprzedaje na rynek około 70% rolników, z czego z punktów skupu GS-u korzysta 53,6%, z pośrednictwa prywatnych podmiotów zajmujących się tą działalnością – 38,1%, na targowiskach sprzedaje swoje produkty co 9 rolnik, natomiast bezpośrednio do zakładów przetwórczych dostarcza surowiec rolny 7,1% respondentów. Na pytanie dotyczące jakości usług oferowanych przez GS w zakresie skupu 46,7% oceniło jakość jako poprawną, 20,0% – jako dobrą, 17,8% – jako złą, a 15,5% nie miało zdania. Ponadto 42,2% ankietowanych wyraziło pogląd, że jakość tychże usług w ciągu ostatnich 6 lat uległa pogorszeniu (38,1% było przeciwnego zdania)⁴.

Zaopatrzenie rolnictwa w środki produkcji. W sferze zaopatrzenia gospodarstw rolnych w środki produkcji skala przekształceń jest znacznie mniejsza. Nadal dominującą rolę odgrywa tu gminna spółdzielnia, która utrzymała swój stan posiadania w tym zakresie (tabela 1). Zdecydowana większość respondentów (76,3%) wskazało GS jako podmiot zaopatrujący w większość środków do produkcji rolnej. Pozostałe 23,7% gospodarstw zaopatruje się w te środki u prywatnych pośredników (20,6%) oraz na targowiskach (3,1%). GS „SCh” dostarcza prawie 100% pasz przemysłowych i środków ochrony roślin, ma również duży udział (ponad 50%) w obrocie nawozami mineralnymi oraz maszynami rolniczymi i częściami zamiennymi, prowadzi sprzedaż materiałów budowlanych i opału.

Na terenie gminy istnieje stosunkowo duża konkurencja jedynie w dziedzinie zaopatrzenia w materiały budowlane. Największym dostawcą tych materiałów jest Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej – w 1994 r. PCB pokrywało w ponad 50% popyt lokalnego rynku. Ponadto produkcją i obrotem materiałami budowlanymi oraz świadczeniem usług remontowo-budowlanych zajmują się w gminie Narewka trzy zakłady prywatne (w 1989 r. było takich zakładów 5). Sprzedażą materiałów budowlanych oraz nawozów i opału zajmuje się również powstała w 1992 r. „Farmbest” spółka z o.o. Asortyment oferowany przez „Farmbest” w niewielkim stopniu pokrywa się z ofertą GS-u, stąd też podmioty te konkurują ze sobą w ograniczonym zakresie.

Gospodarka magazynowa. Istotnym składnikiem zaplecza techniczno-ekonomicznego otoczenia gminy jest gospodarka magazynowa. Liczba i po-

⁴ W uzupełnieniu omawiania organizacji kanałów zbytu produktów rolnych należy dodać, iż w dużych wsiach gminy zlokalizowanych jest obecnie 5 punktów skupu mleka, z których produkt ten jest dostarczany do Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej w Hajnówce (w 1989 r. takich placówek było 7, zostały one zlikwidowane z powodu małej podaży surowca). Korzysta z nich 71,2% producentów. Tutaj również istnieje duża rozbieżność w opiniach dotyczących jakości oferowanych usług, z tym, że więcej jest ocen dobrych (37,3%) i poprawnych (47,0%), mniej natomiast ocen negatywnych (16,9%). Zmiany jakości usług w zakresie skupu mleka w latach 1989-1995 oceniło pozytywnie 34,5% respondentów, negatywnie – 47,6%.

wierzchnia magazynów należących do GS „Sch” na początku 1995 r. przedstawiała się następująco: magazyn zbożowy o powierzchni 733 m², magazyn paszowy – 544 m², magazyn materiałów budowlanych – 233 m² oraz dwa magazyny nawozowe o łącznej powierzchni 846 m². Ogólny stan obiektów został oceniony jako dobry.

Do 1989 r. powierzchnia magazynowa była w pełni wykorzystywana. Obecnie magazyny wykorzystuje się jedynie w niewielkiej części, np. magazyn paszowy – w 10%. Zupełnie nie jest użytkowany magazyn zbożowy. Natomiast powierzchnia magazynów nawozowych wykorzystywana jest w 20-30% (do 1994 r. były one wdzierżawione spółce „Farmbest”).

Handel detaliczny. Znacznie większe zmiany niż w organizacji skupu i zaopatrzenia na przestrzeni ostatnich 6 lat dają się zauważyć w sferze wiejskiego handlu detalicznego. Tutaj podmioty prywatne bardzo dynamicznie wchodzą na rynek, konkurując skutecznie z jednostkami handlowymi gminnej spółdzielni poprzez niższe ceny i szerszą ofertę asortymentową. Mimo to GS „Sch”, dysponująca 22 sklepami, ma nadal duży udział w strukturze własnościowej jednostek handlu detalicznego, wynoszący 55% ogółu sklepów⁵ zlokalizowanych na terenie omawianej gminy. Należy tu dodać, że nie zaobserwowano wyprzedaży czy dzierżawy spółdzielczych punktów sprzedaży detalicznej podmiotom prywatnym, jak miało to miejsce w większości z badanych przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej⁶ 30 gmin województw: łomżyńskiego, leszczyńskiego, tarnowskiego, zamojskiego i elbląskiego. Liczba placówek handlowych GS-u w ostatnich latach nie tylko się nie zmniejszyła, ale nawet wzrosła – w 1993 r. otwarto jeden nowy sklep, w następnym roku trzy kolejne.

Ocena respondentów odnośnie do działalności podmiotów zajmujących się handlem detalicznym, zlokalizowanych na terenie gminy, przedstawia się pozytywnie: 57,2% ankieterów opowiedziało się za oceną dobrą, 23,8% – poprawną, natomiast 19,0% – za złą. Motywy, którymi kierowali się mieszkańcy gminy wystawiający oceny pozytywne to przede wszystkim poprawa jakości obsługi klienta oraz rozszerzenie asortymentu oferowanych produktów. Oceny negatywne podyktowane były w większości przypadków wysokimi cenami towarów. Te same czynniki wpłynęły na odpowiedź o zmianę jakości usług w latach 1989-1995: 77,9% respondentów odczuło poprawę jakości usług, 14,7% – pogorszenie.

Ekspansja prywatnej przedsiębiorczości w dziedzinie handlu wiejskiego rozpoczęła się wraz z zapoczątkowaniem reform rynkowych. Do roku 1989 nie funkcjonował bowiem na terenie gminy żaden prywatny podmiot gospodarczy zajmujący się działalnością handlową – pierwszy został zarejestrowany w połowie 1989 r., pięć kolejnych – w 1990 r. Obecnie 27 podmiotów zajmuje się han-

⁵ Bez handlu obwoźnego.

⁶ Por. J. Drózd, M. Kobuszyńska, *Procesy dostosowawcze handlu wiejskiego*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1995, nr 1.

dlem, w tym 9 – handlem obwoźnym. Konkurencja prywatnych i spółdzielczych jednostek handlowych jest najbardziej widoczna w większych wsiach badanej gminy. Na przykład w miejscowości gminnej zlokalizowanych jest 1/3 prywatnych sklepów (6 z 18), we dwóch innych wsiach – 8 (po 4). Ogółem liczebność detalicznej sieci handlowej (prywatnej i spółdzielczej) zwiększyła się w analizowanym okresie z 20 placówek w 1989 r. do 49 w II kwartale 1995 r., tj. o 145%, skala wzrostu jest zatem bardzo duża.

3. Spółdzielnia Usług Rolniczych i Produkcyjnych

Na podstawie przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że obecnie na obszarze gminy Narewka niewiele jest jednostek świadczących usługi w zakresie obsługi rolnictwa. Podobnie sytuacja przedstawiała się również w 1989 r. Biorąc pod uwagę fakt, że są to obszary rolnicze, nastawione jak dotąd głównie na produkcję rolniczą, taki stan rzeczy jest bardzo niekorzystny, ponieważ – zgodnie z logiką rozwiniętej gospodarki rynkowej – między producentem żywności i jej konsumentem powinien występować bardzo sprawny system obsługi, stanowiący ważne ogniwo agrobiznesu.

Tabela 2. Wielkość i struktura usług rolniczych świadczonych przez SURP w Narewce

Wyszczególnienie	1989		1994		Zmiany w wielkości i strukturze usług w 1994 r. 1989 = 100
	w rbh	w %	w rbh	w %	
Usługi rolnicze ogółem, w tym:	5 497	100	976	100	17,8
• prace uprawowe	2 592	47,1	344	35,2	13,3
• prace chemizacyjne	1 273	23,2	276	28,3	21,7
• zbiór ziemiopłodów	1 632	29,7	356	36,5	21,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych SURP w Narewce.

Usługi produkcyjne do końca lat 80. były domeną Spółdzielni Usług Rolniczych i Produkcyjnych (SURP) – zaspokajała ona całkowicie popyt na usługi rolnicze na terenie badanej gminy, w dużym stopniu pokrywała też zapotrzebowanie na usługi remontowo-budowlane. Od roku 1990 uwidacznia się drastyczny spadek wielkości świadczonych przez SURP usług rolniczych, na przykład w 1994 r. były one ponad pięciokrotnie niższe niż w 1989 r. (tabela 2), korzystało z nich 46,6% gospodarstw gminy Narewka. Spadek ten jest spowodowany z jednej strony podniesieniem cen na tego typu usługi, a z drugiej – obniżeniem

realnych dochodów gospodarstw rolnych. Ponadto duża część rolników efektywniej wykorzystuje własny sprzęt rolniczy, którego nie opłacało się angażować w poprzednim okresie, bowiem ponoszone koszty własne były wyższe niż ceny usług oferowanych przez dotowane jednostki spółdzielcze. Stąd popyt na usługi rolnicze z zewnątrz został obecnie ograniczony do niezbędnego minimum.

Tabela 3. Maszyny rolnicze będące na wyposażeniu SURP w Narewce

Wyszczególnienie	1989	1995
ciągniki	14	5
kombajny zbożowe	7	3
wiązałki	3	–
kopaczki	3	1
kosiarki rotacyjne	8	2
kultywatory	3	1
brony talerzowe	8	1
plugi trzyskibowe	11	4
rozrzutniki obornika	3	–
siewniki	3	1
przyczepy	15	3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych SURP w Narewce.

Zmniejszenie zainteresowania usługami SURP wymusiło między innymi likwidację dużej części parku maszynowego (tabela 3). Ograniczeniu uległy również niektóre dziedziny działalności gospodarczej, np. w latach 1990-1995 nie funkcjonowała stacja paliwowa będąca w posiadaniu SURP – wznowiła ona działalność w końcu 1995 roku.

Na zawarte w ankiecie pytanie o jakość usług SURP 36,4% respondentów odpowiedziało, że jest zła, 23,6% – że jest poprawna i 36,4% – że dobra (3,6% nie miało zdania na ten temat). Ponadto 52,7% ankietowanych wskazało na pogorszenie się jakości świadczeń w latach 1989-1995, a jedynie 18,2% było przeciwnego zdania. Pozostali stwierdzili, iż jakość nie zmieniła się.

Omawiając ekonomiczno-organizacyjne przekształcenia spółdzielni wiejskich należy zwrócić uwagę na zmiany wielkości zatrudnienia w tych podmiotach. Spadek popytu na usługi świadczone przez SURP oraz poszczególne jednostki organizacyjne GS „Sch” spowodował konieczność redukcji zatrudnienia. Stosunkowo liczne zwolnienia, w tym zwolnienia grupowe, miały miejsce głównie w pierwszych dwóch latach od zapoczątkowania w Polsce zmian systemu gospodarczego, co ilustruje tabela 4. W kolejnym roku tempo zmniejszania zatrudnienia uległo zahamowaniu. Natomiast od 1993 r. w części badanych

podmiotów gospodarczych liczba pracowników pozostaje na zbliżonym poziomie.

Tabela 4. Zmiany zatrudnienia w spółdzielniach wiejskich zlokalizowanych w gminie Narewka

Lata	Gminna Spółdzielnia	Spółdzielnia Usług Rolniczych i Przemysłowych	Bank Spółdzielczy	Razem
1989	130	94	12	236
1990	114	77	11	202
1991	78	48	9	135
1992	67	28	9	104
1993	65	24	9	98
1994	68	18	8	94
1995	67	14	8	89

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GS, SURP, BS.

4. Wnioski

Przeprowadzone badania pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

1. Do końca lat 80. w strukturze ekonomicznego otoczenia rolnictwa gminy Narewka spółdzielnie wiejskie zajmowały pozycję monopolistyczną. Od roku 1989 jednostki spółdzielcze zmuszone są konkurować z dynamicznie rozwijającymi się prywatnymi podmiotami gospodarczymi, co najbardziej uwidacznia się w dziedzinie handlu wiejskiego, w tym w sferze skupu produktów rolnych i zaopatrzenia gospodarstw w środki produkcji.
2. Największe zmiany ekonomiczno-organizacyjne spółdzielni wiejskich zlokalizowanych w gminie Narewka miały miejsce w pierwszych trzech latach funkcjonowania systemu rynkowego. Wywołane były koniecznością dostosowania się podmiotów spółdzielczych do nowych makroekonomicznych warunków gospodarowania. Dostosowanie to przejawiało się przede wszystkim w zmianach kierunków działalności, struktur organizacyjnych oraz zmianach zatrudnienia. Należy przy tym stwierdzić, iż spółdzielczość badanej gminy dość szybko przystosowała się do nowych uwarunkowań.